

Marija Nikoli}, Marija Maksin-Mi}i} *

OGRANI^ENJA RURALNOG RAZVOJA U USLOVIMA TRANZICIJE

RURAL DEVELOPMENT LIMITATIONS AT THE TRANSITIONAL TERMS

APSTRAKT: Razvijene dr`ave Evrope reafirmiraju ulogu poljoprivrede u funkcionisanju `ivota na ruralnom prostoru, isti-u}i zna-aj polifunkcionalnosti poljoprivredne proizvodnje. Svo-ene s potrebom ve}ih ulaganja u poljoprivredu, uz usmeravanje novih investicija u selo i nerazvijena ruralna podru-ja, zemlje u tranziciji moraju, najpre, realno proceniti svoje potencijale i ograni-e-nja u ovoj oblasti. Op{tim ekonomskim razvojem se moraju obezbediti uslovi za dalje sukcesivno smanjivanje agrarne zaposlenosti u Srbiji, uz istovremeno preduzimanje mera za modernizaciju poljoprivrednih gazdinstava u sklopu integralnog razvoja sela. Sa-da{nja nepovoljna demografska situacija planinskih naselja mo`e da predstavlja olak{avaju}u okolnost za ofanzivniji pristup restrukturizaciji porodi-nih gazdinstava, posebno u pogledu proizvodne orijentacije i uskla|ivanja veli-ine poseda s kvalitetom zemlji{ta, raspolo`ivom radnom snagom, mehani-kom opremom, brojem i vrstom dr`ane stoke, mogu}nostima obezbe|enja dopunskih/uzgrednih prihoda u {umarstvu, turizmu i drugim nepoljoprivrednim delatnostima na lokalnom nivou. Polaze}i od prakse razvijenih zemalja, koje imaju vi{e-decenijsko iskustvo u zadr`avanju neophod-

nog nivoa naseljenosti planinskih i drugih prirodno zapostavljenih regiona, prvo treba definisati podru-ja od prioritnog zna-aja za dru{tvo u celini, a zatim dosledno i sistematski realizovati jedan ili vi{e programa manjeg teritorijalnog opsega, prema konceptu integralnog ruralnog razvoja.

KLJU^NE RE^I: poljoprivreda, planinska podru-ja, tranzicija, restrukturizacija, inter-alni ruralni razvoj.

ABSTRACT: European countries have been reaffirming the role and the significance of agricultural multifunctionality for rural areas development. The transition countries have to make the assessment of their weaknesses and opportunities, before facing the necessary significant investments in agriculture, rural settlements and deprived rural areas. Overall economic development should provide for further agriculture employment reduction, along with taking measures for the agriculture farms modernization and changes in the structure of agriculture production, within the process of integrated rural development. Declining population at mountain areas might be a prerequisite for

* Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd

intenzificirana farm restrukturizacija, name-
ly through development reorientation,
achieving more balanced agriculture econo-
my, along with rediscovering comparative
advantages in the development of new activ-
ities linked to social changes and changes in
lifestyle - green tourism, leisure activities,
health care, as well as to forestry, traditional
crafts etc. Subsequent to European experi-
ence in maintenance of the necessary level
of spatial development in sparsely populated

and neglected rural areas, the development
of priority mountain areas in Serbia should
be defined at national level, and the new sys-
tem of support should facilitate the prepara-
tion and the implementation of different
projects for integrated rural development of
this priority areas.

KEY WORDS: agriculture, mountain
areas, transition, restructurisation, integral
rural development.

1. UVOD

Obrađivanje zemljišta, odnosno bavljenje poljoprivrednom proizvodnjom, bilo je od uvek, jeste i danas, a biće i u budućnosti jedan od glavnih razloga i ekonomska osnova postojanja seoskih naselja, nezavisno od razlika u njihovoj veličini, morfologiji i stepenu infrastrukturne opremljenosti, kao i od promena u socio-ekonomskoj strukturi stanovništva. Zapravo, razvijene države Evrope reaffirmiraju danas centralnu ulogu poljoprivrede u funkcionisanju života na ruralnom prostoru, kao komplementarnom i civilizacijski jednakovrednom, u odnosu na gradska područja.

Osuđuju ranije dominantnu tendenciju podređivanja sela i seoskog stanovništva potrebama razvoja gradova, zajednička agrarna politika (CAP) Evropske unije se više ne usredsređuje samo na proizvodne i dohodovne probleme poljoprivrede, već proširuje svoje domete na širok niz pitanja povezanih s prirodnim, društvenim i kulturnim ambijentom sela (Council of Europe, 1995., prema: Wilkin, 1996, 16-18). Pri tome se naročito ističe polifunkcionalnost poljoprivredne proizvodnje kao delatnosti koja:

- garantuje prehrambenu sigurnost;
- proizvodi obnovljive sirovine;
- štiti i pozitivno utiče na pejsaž;
- doprinosi očuvanju vrednog kulturnog nasleđa, stila života i društvene uloge poljoprivrednog stanovništva;
- sprečava degradaciju zemljišta i remećenje vodnog režima, s pozitivnim uticajem na očuvanje ekološke ravnoteže na velikom delu teritorije zemlje.

Polazeći od toga, u ovom radu se najpre analiziraju međuzavisnost i agrarnog i ukupnog društveno-ekonomskog razvoja, a zatim se ukazuje na mogućnosti i

ograničenja konstruktivnog doprinosa poljoprivrede o-uvanju vrednosti ruralnog prostora, s posebnim osvrtom na održivi razvoj planinskih područja Srbije.

2. AGRARNA OBELEŽJA SRBIJE

I pored brzog smanjivanja apsolutnog i relativnog broja ukupnog i aktivnog poljoprivrednog stanovništva, naročito u periodu 1948 - 1981. godine, Srbija spada i dalje u red najagrarnijih i najmanje urbanizovanih zemalja Evrope. Prema Popisu 1991. udeo poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu u zemlji iznosi 17,9 %, a aktivnog poljoprivrednog u ukupnom broju aktivnih u zemlji - 24,9 %. Razlike između ova dva indikatora odražavaju veoma nepovoljnu starosnu strukturu poljoprivrednika aktivnih na sopstvenom gazdinstvu, od kojih je gotovo svaki četvrti imao više od 60 godina.

Gledano u proseku za 15 članica EU, udeo poljoprivrede u radno aktivnom stanovništvu iznosi 5,4 %, krećući se od 2,2% u Engleskoj, 2,5 % u Belgiji i 3% u Nemačkoj, do 20,8% u Grčkoj. Od zemalja koje se spremaju za ulazak u EU, Srbija je u tom pogledu gotovo identična s Poljskom (25%), dok su Španija (6,2%), Slovačka (9,1%), Mađarska (9,0%) i Slovenija (10,0%) znatno manje zavisne od rada u poljoprivredi. U Japanu odgovarajući udeo iznosi 6,4 %, a u SAD - svega 1,7%. U celini gledano, razvijene zemlje su krajem prošlog veka učestvovala sa 5% u ukupnom broju poljoprivrednika na planeti, ostvarujući pri tome oko 50% svetske proizvodnje žita i 60% - mesa. U 2010. godini se očekuje smanjenje njihovog udela u agrarnoj zaposlenosti Sveta na 2%, a u proizvodnji žita na 44% i mesa na 54% (FAO, 1995; prema: Zegar, 1996, 67).

Paradoks je da u zemljama u razvoju visoki udeo poljoprivrednika u aktivnom stanovništvu (53,0%), prati tendencija povećanja apsolutnog broja aktivnih poljoprivrednika, prema procenama / prognozama FAO, po prosečnoj godišnjoj stopi od 1,3% u periodu 1990 - 2000., odnosno 0,7% u 2000 - 2010. godine. Nasuprot tome, u razvijenim zemljama dolazi do daljeg dinamičnog smanjivanja agrarne zaposlenosti (po stopama od - 3,4%, odnosno -3,9%, respektivno). Ova tendencija je u novije vreme prisutna i u delu zemalja u razvoju, posebno u Kini, Koreji, Turskoj, Argentini, Venecueli i nekim drugim, koje beleže pozitivne ekonomske trendove.

U Srbiji se, takođe, općtim ekonomskim razvojem moraju obezbediti uslovi za dalje sukcesivno smanjivanje agrarne zaposlenosti, uz istovremeno preduzimanje mera za restrukturizaciju poljoprivrednih gazdinstava u sklopu integralnog razvoja sela. Mada se višedecenijsko sputavanje razvojnih mogućnosti porodične poljoprivrede, utemeljeno na ideološkoj premisi o neizbežnosti odumiranja seljačkog načina proizvodnje, veoma nepovoljno odrazilo na demografske karakteristike naše poljoprivrede i doprinelo depopulaciji nekih agrarnih, a na-

ro-ito planinskih, oblasti, ostaje činjenica da visoka agrarna zaposlenost nije samo jedan od indikatora ekonomske nerazvijenosti, već i neposredni uzrok niske efikasnosti, pa stoga i nekonkurentnosti poljoprivrednog izvoza na međunarodno tržište, gdje cene hrane određuje jeftina proizvodnja razvijenih zemalja. Nastojanja prethodne državne garniture, prisutna i danas, da se goruži problemi gradske nezaposlenosti rešavaju preorijentacijom seljaka - radnika isključivo na rad na sopstvenom gazdinstvu, obična su obmana kojom se Srbija svrstava u red najnerazvijenih zemalja sveta.

Svi ekonomski pokazatelji, međutim, govore da je Srbija tokom 1990-tih godina, upravo, išla u tom pravcu. U drugoj polovini 1980-tih udeo poljoprivrede u društvenom proizvodu ukupne privrede oscilirao je oko 10%, a u 1991. povećao se na blizu 13%, da bi se od 1993. na ovamo zadržao na oko 20%. Gledano u proseku za 15 zemalja EU, udeo poljoprivrede u društvenom proizvodu iznosi svega 1,8% i kreće se u intervalu od 0,8% u Nemačkoj do 7,5% u Grčkoj, a u ovakvim vodećim poljoprivrednim zemljama kao Danska - 2,5%, Holandija - 3,2% i Francuska - 2,0%. U zemljama koje očekuju ulazak u EU, ovaj udeo je, takođe, nekoliko puta manji nego u Srbiji, i to: Španija - 3,1%; Slovenija - 4,3%; Poljska - 6,2%; Slovačka - 6,5%; i Mađarska - 8,9%.

Ekonomska kriza dovela je u Srbiji do glorifikovanja značaja poljoprivrede kao osnove pukog preživljavanja, uz istovremene retrogradne promene u strukturi potrošnje domaćinstva. Gledano u proseku za sva domaćinstva, udeo hrane, pića i duvana u ukupno upotrebljenim sredstvima povećao se sa oko 45% krajem 1980-tih, na preko 50% u 1992. i narednim godinama. U proseku za 15 članica EU ovaj udeo oscilira oko 20%. Gledano po zemljama, najniži je u Nemačkoj - 15%, a najviši u Irskoj - 35% i Grčkoj - 37%, koje su u tom pogledu dosta slične kandidatima za EU: Slovenija - 29%; Španija - 32%; Poljska - 35%; Slovačka - 37% i Mađarska - 39%. S tim u vezi se postavlja pitanje kakve izvozne šanse imaju naši i za domaće tržište preskupi poljoprivredno-prehrambeni proizvodi?

Sudeći po iskustvima zemalja u tranziciji, naglašeno agrarni karakter nacionalne ekonomije ne olakšava, već umnogome otežava ulazak u evropske integracije. Posebnu pažnju zaslužuju problemi s kojima se danas sreće Poljska, koja je po agrarnoj strukturi slična Srbiji, a po stepenu urbanizovanosti sela, takođe, daleko ispod zapadnoevropskih standarda. Osnovno je pitanje odakle uzeti novac za podsticanje neophodnih strukturnih prilagodavanja agrarnog sektora i razvoja nepoljoprivrednih delatnosti na selu? Polazeći od načela supsidijarnosti, bogate zemlje EU nisu spremne da sufinansiraju razvoj poljoprivrede i sela budućih članica, koje nisu dovoljno razvijene da to učine sopstvenim snagama. Međutim, i u razvijenim zemljama Zapada, izdatna podrška agrarne politike budućim sredstvima za restrukturizaciju i tržišne intervencije, postala je moguća tek onda

kada se udeo poljoprivrede u društvenom proizvodu i ukupnoj zaposlenosti smanjio na ispod 10%.

Suočene s potrebom većih ulaganja u poljoprivredu, uz usmeravanje novih investicija u selo i nerazvijena ruralna područja, zemlje u tranziciji moraju, najpre, realno proceniti svoje potencijale i ograničenja u ovoj oblasti. Srbiji je na putu razvoja poljoprivrede i obnove sela, takođe, potrebno napuštanje sveta ekonomske fikcije i suočavanje sa surovom stvarnošću tržišne privrede. U tome od pomoći može da bude ne samo ogledanje na dostignuća razvijenih zemalja, već i učenje na njihovim greškama i propustima.

3. KONTROVERZE PREOBRAĆAJA EVROPSKE POLJOPRIVREDE

Od završetka Drugog svetskog rata do polovine 1970-tih godina, industrijska društva Zapada beleže izuzetno dobru ekonomsku konjunkturu, koja je pogodovala dinamičnom razvoju poljoprivrede. Zahvaljujući racionalnijem iskorišćavanju proizvodnih potencijala individualnog gazdinstva i koncentraciji sredstava za proizvodnju, neke zemlje razvijenog kapitalističkog sistema postale su glavni svetski proizvođači i izvoznici poljoprivredno - prehrambenih proizvoda (SAD, Kanada, Holandija, Francuska i dr.). Međutim, ovakva logika razvoja je dovela, najpre, do marginalizacije i nestanka većine sitnih gazdinstava, a zatim do formiranja elite krupnih proizvođača, potpuno zavisnih od tržišnih cena, od kojih se znatan broj danas suočava s ozbiljnim finansijskim teškoćama.

U isto vreme, najavljavani "kraj/sumrak seljaka" (Mendras, 1967, prema: Lamarche, 1992, 11), preobrazio se u "trijumf porodičnog gazdinstva" (Gervais et al. 1978, prema Lamarche, 1992, 67), odnosno u "ruralnu renesansu" (Kayser, 1990; prema: Bodenstedt, 1995, 199). To ne znači da mišljenja o perspektivi ruralnih svetova nisu i dalje podeljena. Novina je, međutim, da se danas budućnost modernizovanih društava uslovljava opstankom farmera i sudbinom stanovništva ruralnih oblasti. Pri tome se o-uvanju ruralnosti pridaje veći značaj nego tehnološkom progresu, modernizaciji i urbanizaciji (Badenstedt, 1995, 198 - 201).

Čini se da za razvoj srpskog sela posebno poučana mogu da budu iskustva restrukturizacije tradicionalnog seljačkog gazdinstva u Francuskoj. Naime, najmarkantnija obeležja preobracaja Francuske poljoprivrede i sela jesu:

- ulazak u eru modernizacije s apsolutnim preovlađivanjem relativno sitnih porodičnih gazdinstava u agrarnoj strukturi, koja je formirana pod presudnim uticajem saveza sitnih seljaka i zakupaca protiv feudalaca tokom Francuske revolucije; u periodu 1929-1955. godine nestalo je oko 1,7 miliona ovih gazdinstava, od kojih je svako peto bilo manje od 5 ha (Lamar-

- che, 1992; 66); od osnivanja EEZ (Rim, 1957) ubrzava se smanjivanje njihovog broja, u periodu 1959-1970. godine sa oko 2,3 na 1,6 miliona, a do 1993. na svega 800 hiljada, prosečne površine oko 35 ha (Eurostat, 1995);
- iskorišćavanje predispozicija za regionalnu specijalizaciju poljoprivredne proizvodnje, u uslovima obilja vlage i blage atlantske, odnosno mediteranske klime, plodnih ravnica i rečnih dolina, stimulirano je diferenciranim merama agrarne politike u odnosu na različita, posebno planinska područja; definisano je šest planinskih regiona koji se međusobno veoma razlikuju (Alpi, Pirineji, Centralni masiv, Jura, Voz i Korzika); za svaki od ovih regiona osnovani su komesarijati s planom za praćenje, preduzimanje mera i sinhronizovanje rada komora, turističkih organizacija, sindikata, službi ministarstva poljoprivrede i sl.; u skladu sa reformama agrarne politike Evropske zajednice, od početka 1980-tih godina u teškim regionalnim politikama je postavljena decentralizacija i aktivizacija sopstvene akumulacije ruralnih područja, tako da dotacije ne mogu da koriste seoske zajednice koje nemaju dovoljno finansijskih sredstava za otpočinjanje investicionog procesa (Grbić, 1997, 39);
  - stimulativne mere agrarne politike prouzrokovale su brzo savlađivanje nesamodovoljnosti u proizvodnji hrane, kojom se Francuska odlikovala sve do početka 1950-tih godina; aktiviranje domaćih resursa dovelo je za samo nekoliko godina do pojave suficita kod nekih poljoprivrednih proizvoda, a nakon toga se rešavaju krize hiperproizvodnje koje pogodaju, pre svega, sitna i srednja porodična gazdinstva, dok se krupni proizvođači dosta uspešno od konjunkturnih kolebanja (Lamarche, 1992; 67-68).

Zahvaljujući podršci razvoju procesa modernizacije poljoprivredne proizvodnje, ne samo u sferi tehniko-tehnoloških inovacija, već i u ekonomskoj, društvenoj i kulturnoj oblasti, francuski seljaci su se transformisali u farmere / poljoprivrednike koji prodajom svojih proizvoda ostvaruju dohotke dovoljne za ulazak u potrošačko društvo. Bavljenje poljoprivrednom proizvodnjom je postalo profesija koja se automatski ne stiče mestom rođenja, već odgovarajućom obukom, slično kao i u svim drugim delatnostima. Logika funkcionisanja kapitalističkog sistema postepeno eliminiše u sitnih i srednjih gazdinstava, čije resurse preuzimaju krupni proizvođači, sposobni za organizovano sueljavanje s nestabilnošću tržišta poljoprivredno-prehrambenih proizvoda.

Međunarodna komparativna istraživanja ukazuju na "granice produktivnog modela" razvoja poljoprivrede, a ujedno i na izuzetnu sposobnost prilagodavanja porodičnih oblika organizacije poljoprivredne proizvodnje raznovrsnim novim situacijama, kao što su nepredvidljivi klimatski poremećaji, sistemski ograničenja u vidu kolektivizacije zemljišta ili socio-kulturne mutacije koje

izaziva tržišna privreda. Upravo zbog toga se o porodičnoj poljoprivredi koja postoji i opstaje u svim delovima sveta, nezavisno od ekonomskih i političkih razlika, može govoriti kao o "polimorfnoj stvarnosti" (Lamarche et al. 1992, 1-231).

Iskustvo razvijenih tržišnih ekonomija ukazuju na to da se analiziranje, prognoziranje i usmeravanje/planiranje razvoja poljoprivrede u procesu tranzicije ne može ograničiti samo na tehnološke promene i njihove posledice na produktivnost rada i zemljišta, ekonomičnost proizvodnje, odnose ponude i tražnje na domaćem tržištu, međunarodnu konkurentnost poljoprivredno-prehrambenih proizvoda i sl. U obzir treba uzeti i druge faktore koji menjaju položaj poljoprivrede u nacionalnoj ekonomiji, odražavajući se time i na modifikovanje uloge porodičnih gazdinstava u razvoju sela. Gledano iz tog aspekta, posebnu pažnju zaslužu sledeće univerzalne tendencije:

- razvoj nepoljoprivrednih delatnosti na selu i reurbanizacija lokalnih društvenih struktura, povećanjem učestvovanja radnika, inovnika, penzionera i preduzetnika; danas o opstanku porodičnog gazdinstva ne odlučuju samo proizvodni odnosi u poljoprivredi, već i mogućnosti lokalnog zapošljavanja; mešoviti izvori prihoda imaju, po pravilu, pozitivan uticaj i na aktiviranje poljoprivrednih resursa;
- reafirmisanje sela, malog, lokalnog i tradicionalnog, uglavnom, u intelektualnim gradskim krugovima, koji se suprotstavljaju devijacijama potrošačkog društva, gigantomaniji, produktivizmu i globalizaciji; nadovezujući se na ideje studentskih protesta iz maja 1968. godine, ovakvi pozivi nisu do sada imali veću uticaj na usporavanje procesa koncentracije sredstava za proizvodnju u zapadno-evropskoj poljoprivredi; ne može se, međutim, zanemariti potencijalni uticaj ideologiziranja tradicionalnih/ lokalnih vrednosti seoskog načina života na budući model funkcionisanja poljoprivrede, (to je već nagovešteno najnovijim opredeljenjima zajedničke agrarne politike EU, o kojima je bilo reči u uvodu ovog rada;
- ekonomska recesija u razvijenim zemljama, odnosno procesi privatizacije i restrukturizacije u zemljama u tranziciji, utiču na osetno povećanje industrijske nezaposlenosti na evropskom prostoru, čime se bitno ograničavaju opšte mogućnosti migracije, ne samo sa sela u gradove, već i iz siromašnijih u bogatija/razvijenija područja; suočavajući se s ovim ograničenjima, vlasnici poljoprivrednih gazdinstava nisu više dominantno opredeljeni za građenje budući svoje dece izvan poljoprivrede, (to je već došlo do izražaja i u uslovima usitnjenog seljačkog poseda Srbije (Nikoli), 2000, 55-64);
- suficitarnost poljoprivredne proizvodnje u razvijenom svetu, kako na nacionalnom nivou, tako i u okviru EU i drugih regionalnih integracija; to dovodi do neprekidnog pogoršavanja ekonomskih uslova proizvodnje ve-

}ine poljoprivrednih gazdinstava i slabljenja konkurentnosti agrarnog izvoza manje razvijenih zemalja; liberalizacija me|unarodnog prometa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, usled uspe{nog okon-anja Urugvajске runde GATT-a i formiranje Svetske trgovinske organizacije (WTO), name}e potrebu ja-anja konkurentnosti poljoprivrede standardizacijom kvaliteta proizvoda i primenom stro`ijih tehnolo{kih i finansijskih normativa; sve to rezultira podre|enjem porodi-nog gazdinstva interesima krupnog agrobiznisa/firmi koje posluju u sferi prerade i prometa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda.

Sumarno gledano, iskustva razvijenih zemalja osporavaju ispravnost produktivisti-kog modela razvoja poljoprivrede. Novije restriktivne mere agrarne politike (kontingentiranje proizvodnje, nadoknade za neobra|ivanje zemlji{ta, smanjivanje subvencija i sl.) pokazuju, tako|e, nedovoljnu efikasnost na planu otklanjanja negativnih tr`i{nih i ekolo{kih posledica dosada{nje, prekomerne intenzifikacije poljoprivredne proizvodnje. Izlaz se tra`i u uskla|ivanju ekonomskih, ekolo{kih i dru{tvenih funkcija celog ruralnog prostora, u skladu s principima odr`ivog razvoja, koji izazivaju brojne kontroverzije, posebno u odnosu na poljoprivredu, kao delatnost uslovljenu biolo{kim procesima i kori{enjem prirodnih resursa u velikim razmerama, a ujedno i od egzistencijalnog zna-aja za sada{nje i budu}e generacije (Nikoli}, 1996, 11-18).

4. OSNOVNA OGRANI^ENJA ODR@IVOG RAZVOJA POLJOPRIVREDE SRBIJE, POSEBNO U PLANINSKIM OBLASTIMA

Produ`avanje retrogradnih ekonomskih tendencija iz kraja pro{log veka predstavlja danas osnovno ograni-enje, kako za uvo|enje principa odr`ivog razvoja u oblast poljoprivredne proizvodnje, tako i za otklanjanje nasle|enih disproporcija u regionalnom razvoju (Nikoli}, 1998, 53-74). Postoji opasnost da ova ograni-enja u narednom periodu dobiju jo{ vi{e na snazi, ukoliko se tranzicioni procesi prepuste spontanom delovanju tzv. "nevidljive ruke tr`i{ta", zbog ka{njenja u dono{enju odgovaraju}ih sektorskih, regionalnih i prostornih politika, na {to upozoravaju, izme|u ostalog, iskustva Poljske (Kosiedonjski et al., 1995, 1-284).

Efikasno vo|enje ovih politika bitno ograni-avaju sku-ene mogu}nosti dr`avnog bud`eta za stimulisavanje neophodnih prilago|avanja globalnim izazovima cenovne, kvalitativne i marketin{ke konkurentnosti, uz istovremeno o-uvanje prirodnih resursa za potrebe dugoro-nog razvoja. Pronala`enje optimalnih re{enja za poljoprivredu Srbije, naknadno uslo`njava paradoksalna situacija da veliki broj porodi-nih gazdinstava ima ozbiljna radna ograni-enja, i pored visokog prose-nog broja aktivnih poljoprivrednika po jedinici kori{ene povr{ine, odnosno njihovog

visokog udela u ekonomskoj strukturi stanovništva. Prema Popisu 1991., preko 50% od ukupnog broja domaćinstava s gazdinstvom bilo je bez aktivnih poljoprivrednika, a oko 17% imalo je isključivo poljoprivrednike starije od 60 godina.

Nestajom mladih i kvalifikovanih poljoprivrednika naročito su pogođena planinska područja Srbije, od kojih je većina već prešla kritičnu tačku biološke reprodukcije stanovništva. S obzirom na visoki udeo planinskih područja u ukupnoj teritoriji Republike (koji se, u zavisnosti od primenjivanih kriterijuma omeđavanja, ocenjuje od 22% do blizu 60%), racionalno korišćenje njihovih resursa od izuzetnog je značaja, kako za ublažavanje ekonomskih, ekoloških i socijalnih konflikata u procesu tranzicije, tako i za postizanje regionalno ravnomernijeg općteg društveno-ekonomskog razvoja, u dugoročnoj perspektivi. U tim okvirima, naročito pažnju zasluži restrukturizacija i modernizacija porodičnih gazdinstava koja u planinskim oblastima drže gotovo sve obradive površine, pretežno pašnjaka i značajne površine šuma, imajući time presudan uticaj na stanje voda, biodiverzitet i općtu ekološku ravnotežu, kao i na očuvanje stvorenih materijalnih dobara, kulturno-istorijskog nasleđa i društveno-ekonomskih uslova za razvoj drugih privrednih aktivnosti, uključujući i punu valorizaciju turističkih potencijala.

5. MOGUĆI PRAVCI RESTRUKTURIZACIJE PLANINSKE POLJOPRIVREDE

Polazeći od detaljnih proučavanja razvojnih problema poljoprivrede Kolubarskog okruga, može se postaviti teza da sadašnja nepovoljna demografska situacija planinskih naselja predstavlja olakšavajuću okolnost za ofanzivniji pristup restrukturizaciji porodičnih gazdinstava, posebno u pogledu vlasničkih odnosa, proizvodne orijentacije i usklađivanja veličine poseda s kvalitetom zemljišta, raspoloživom radnom snagom, mehaničkom opremom, brojem i vrstom drvene stoke, mogućnostima obezbeđenja dopunskih/uzgrednih prihoda u šumarstvu, turizmu i drugim nepoljoprivrednim delatnostima na lokalnom nivou (Nikolić, 1999, 107 - 346).

Potpunijem i racionalnijem korišćenju kapaciteta planinske poljoprivrede, bitno mogu da doprinesu aktivnosti usmerene u dva osnovna pravca. Prvi predstavlja zaustavljanje ekscesivne erozije, pošumljavanjem ili zatravnjavanjem submarginalnim oranicama, melioracijom livada i pašnjaka, obezbeđenjem opreme za konturnu obradu zemljišta i odgovarajućim stručnim savetima. Drugi pravac jeste poboljšanje agrarne strukture, stimulisanjem transfera zemljišta, stoke i tehničkih sredstava sa starijim i drugih regresivnih ka ekonomski vitalnim gazdinstvima, koja se nalaze u rukama mladih i obrazovanijih ljudi, preduzetničkog duha, sposobnih za prilagođavanje promenama na tržištu i u društvu. U sadašnjoj

situaciji, to su naj-e{e doma}instva s me{ovitim ili nepoljoprivrednim izvorima prihoda, po pravilu, s veoma sitnim zemlji{nim posedom. Pod uslovom pobolj{anja relativnog ekonomskog polo`aja poljoprivrede u odnosu na druge delatnosti, ona }e pokazati najve}u sposobnost za postepeno prerastanje u krupna, tr`i{no orijentisana gazdinstva, koja ostvaruju zadovoljavaju}i nivo poljoprivrednih dohodaka.

Preduslov za aktiviranje komparativnih prednosti, kojima raspola`u pojedina planinska podru-ja (prirodne vrednosti, potencijali za razvoj turizma i sl.), je podizanje kvaliteta `ivljenja (Europa 2000+, 1994), u prvom redu:

- pove}anjem dostupnosti,
- odgovaraju}im nivoom opremljenosti tehni-kom infrastrukturom,
- obezbe|enjem osnovnih javnih slu`bi, servisa i usluga, i
- diverzifikacijom zanimanja, radi obezbe|enja dopunskog/uzgrednog ili alternativnog izvora prihoda, naro-ito mladi`em i `enskom delu populacije.

Podizanju kvaliteta `ivljenja na seoskom planinskom podru-ju Srbije doprinele bi aktivnosti usmerene u pravcu:

- razvoja i pobolj{anja saobra}ajne infrastrukture, specijalizovanog prevoza u javnom i/ili privatnom sektoru (manjim vozilima, po pozivu i dr.) i telekomunikacija, radi pove}anja dostupnosti poslovanja, servisa i usluga;
- podizanja na vi{i nivo, blizak urbanom, organizacije, komunalnog opremanja i ure|enja seoskih naselja s funkcijom centara zajednice sela i tendencijom prerastanja u op{tinske centre, po modelu intenziviranja decentralizacije upravljanja i formiranja znatno ve}eg broja malih op{tina;
- obezbe|enja minimalnog/osnovnog nivoa i dostupnosti socijalne infrastrukture (obrazovanja, zdravstva, socijalnog staranja - naro-ito za stara lica, kulture i dr.), usluga i servisa u manjim i srednjim gradovima na planinskom podru-ju, ili u njegovom okru`enju, prilago|enih potrebama seoskog stanovni{tva (u pogledu vrste usluga i servisa - tehni-ki i poljoprivredni servisi, finansijske, administrativne, geodetske i druge usluge, radnog vremena i na-ina pru`anja usluga i servisa); i
- razvoja i diverzifikacije ekonomskih aktivnosti, promovisanjem lokalnih proizvoda i resursa i razvojem odgovaraju}ih ve{tina i znanja stanovni{tva (u za{titi i prezentaciji prirodnih vrednosti, razvoju agro, eko i ruralnog turizma, tradicionalnih zanata i dr.).

Odr`ivom razvoju poljoprivrede na planinskom podru-ju pogoduje nasle|ena razurazna mre`a naselja, koju treba o-uvati i transformisati razvojem centara zajednice sela, naselja i/ili sekundarnih centara sa specifi-nim funkcijama (npr turisti-kim) i pove}anjem dostupnosti javnih slu`bi, usluga i servisa op{tinskih centara, manjih i srednjih gradova. Na planinskom podru-ju }e dominantno biti

zastupljena transformisana naselja, koja je od stalnog poprimiti sezonski na-in korićenja i/ili smanjiti broj stalnih stanovnika na jedno domaćinstvo farmer-skog tipa. (Maksin-Mi}i}, 2003, 96-97)

Opstanak seoskih, a naročito planinskih područja, zavisi od mogućnosti ulaganja javnih fondova u decentralizaciju ekonomskih aktivnosti i povećanje dostupnosti područja, razvojem sekundarne infrastrukturne i telekomunikacione mreže (regionalnog i lokalnog značaja). Time bi se pružila neophodna pomoć ovim područjima za diverzifikaciju njihove ekonomije, povezivanje s glavnim distributivnim kanalima/lancima, glavnim tržištima i specijalizovanim funkcijama srednjih/regionalnih i velikih/makroregionalnih centara (npr, konsultantskih usluga za istraživanje tržišta, planiranje, promociju i upravljanje projektima).

6. ZAKLJUČAK

Bogatstvo tektonskih oblika reljefa, raznovrsnost geološkog i pedološkog sastava tla i druge značajne osobenosti, ne samo u pogledu prirodnih uslova, već i na planu privrednog, socijalnog, demografskog i kulturnog razvoja, s jedne i ograničene mogućnosti izdvajanja neophodnih podsticajnih sredstava, s druge strane, ukazuju na to da pokretanje široke akcije obnove planinske poljoprivrede, prema jednoobraznom modelu, neće doneti željene rezultate. Srbija ima više planinskih oblasti sa specifičnim razvojnim problemima, koji se mogu uspešno rešavati samo u sklopu odgovarajućih regionalnih programa, planova i projekata.

Polazeći od prakse Evropske Unije, teško treba staviti na obezbeđenje uslova za diverzifikaciju delatnosti lokalnog stanovništva, prema konceptu integralnog ruralnog razvoja. Čini se da se pritom mora poći od definisanja planinskih područja od prioritetnog značaja za društvo u celini, a zatim dosledno i sistematski realizovati jedan ili više programa manjeg teritorijalnog opsega. Ovi programi bi trebalo da se baziraju na temeljno razrađenim pretpostavkama i egzaktno utvrđenim finansijskim obavezama države, bilo da se radi o direktnim ulaganjima u razvoj tehnike infrastrukture, školstva, zdravstva i profesionalnog obrazovanja, bilo o subvencionisanju poljoprivrede poreskim olakšicama i drugim stimulacijama za privatno investiranje u željene privredne objekte. Ove programe treba pratiti i ocenjivati, radi sukcesivnog širenja postignutih pozitivnih rezultata, odnosno izbegavanja grešaka pri realizaciji budućih sličnih poduhvata. Pri tome treba imati u vidu i iskustva raznovrsnih programa i projekata razvoja sela u svetlu, koja govore da ako se na odgovarajući način ne probudi lokalni ljudski potencijal, ne promeni svest i ponašanje seoskog stanovništva, onda sredstva uložena, čak i u izgradnju osnovnih infrastrukturnih sistema donose efekte suprotne od očekivanih.

Marija Nikolić, Marija Maksin-Mijić

Najzad, čini se da nije na odmet da se još jednom istakne pitanje realne ekonomske moći države za pružanje pomoći razvoju poljoprivrede i sela u periodu tranzicije. I u bogatim zemljama uvek su aktuelne budžetske restrikcije, jer da bi se nekom dalo/pomoglo, od nekog drugog treba uzeti, a pronalaženje prave, društveno prihvatljive mere u skladu s interesima sektorskih, regionalnih, lokalnih i drugih općih i pojedinačnih interesa podleže verifikaciji na izborima.

LITERATURA

1. Badenstedt, A.A.: Budućnost poljoprivrede u industrijalizovanim zemljama - slučaj Evrope, u: Višenja, časopis za ruralni razvoj, Beograd, 1995, 194-213.
2. European Commission, Europe 2000+: Cooperation for European territorial development, Luxembourg, 1994
3. Eurostat, navedeno prema: ^eske, Slovenske a Madarske zemlji u složenosti ve srovnání se státy EU (Fischer, M., Matalov et al.), VUZE, Praha, 1996.
4. Grbić V.: Teorije seljačke ekonomije i nova agrarna politika, Ekonomski institut, Beograd, 1997, 1-209,
5. Kosiedowski, W. et al.: Gospodarka przestrzenna i regionalna w trakcie przemian, UMK, Torun, 1995, 1 – 284.
6. Lamarche, H. et. al.: L' Agriculture familiale. Comparaison internationale I - Une ralit polymorphe, navedeno prema poljskom izdanju, IRWiR, Warszawa, 1992, 1-234.
7. Maksin-Miić M.: Odrivo korićenje prirodnih resursa i transformacija mreže naselja planinskih područja Srbije, u: Selo u novijim razvojnim uslovima, Udruženje urbanista Srbije, Beograd, 2003, 88-97.
8. Nikolić, M.: Koncept održivog razvoja poljoprivrede, u: Proizvodnja zdravstveno bezbedne hrane, ekonomsko-ekološki aspekt, IEP, Beograd - Novi Sad, 1996, 11-18.
9. Nikolić, M.: Ograničenja održivog korićenja zemljišta u razvoju poljoprivrede Srbije, u: Korićenje resursa, održivi razvoj i uređenje prostora - 3; IAUS, Beograd, 1998, 53-74.
10. Nikolić, M.: Korićenje i zaštita poljoprivrednog zemljišta, u: Regionalni prostorni plan Kolubarskog okruga pogođenog zemljotresom, Analitičko-dokumentaciona osnova, knjiga I, IAUS i JUGINUS, Beograd, 1999, 107-346.
11. Nikolić, M.: Lokalne, regionalne i nacionalne osobenosti razvoja poljoprivrede u brdskim i planinskim područjima, u: O Svrlićkom kraju i Svetoliku Popoviću, IEP, Beograd, 2000, 38-46.
12. Nikolić, M.: Glavni pravci aktiviranja razvojnih potencijala porodičnih domaćinstava, u: Program makroekonomskog razvoja Mesne zajednice Bočar, IEP, Beograd, 2002, 55-64.
13. Vujatović-Zakić Z., Stojanović @.: Koncept integralnog ruralnog razvoja Evropske Unije i mogućnosti korićenja njihovog iskustva u Srbiji, u: Institucionalne reforme i tranzicija agroprivrede u Republici Srbiji, Ekonomski fakultet, Beograd, 2002, 207-225.
14. Wilkin, J.: Miedzynarodowe uwarunkowania strategii rozwoju rolnictwa w Polsce, IER i GZ, Warszawa, 1996, 1-24.
15. Zegar, St. J.: Uwarunkowania i wyzwania rozwoju sektora rolno - zywosciowego w Polsce, I; IER i GZ, Warszawa, 1996, 1-109.